

Извештај о истраживању
Издање научне грађе

Усмена традиција и усмена историја из околине Ужица

Биљана Јовановић

У прилогу се доносе транскрипти теренских разговора с четири саговорника из Ужица и околине које је 10. 1. и 9. 2. 2008. снимила Биљана Јовановић. Радослав Познановић (Гостиница, 1924 – Ужице, 2014) саопштио је прегршт пословица, изрека и културноисторијских и топонимских предања, међу којима су и она о Костреш Харамбаши, Јеловој Гори, Јовановој води, Сирогојну. Стојан Јанковић Цоле (Рибашевина, 1942) изложио је митолошко-демонолошка предања о приказима, ђаволима, вампирима, Сави Савановићу. Милијан Петровић (1926, Ариље) изнео је прозне парафразе песама *Марко Краљевић и вила* и *Марко Краљевић и Муса Кесеџија* и предања о разним приказима (вампир, вештица-вампирџица, пас, човек у белом). Милена Јовановић (1936, Крива Река) казивала је сећања на трагичну породичну причу која је везана за хајдучију, као и предање о Проклетој Јерини у ком се објашњава како је Ђетиња добила име.

Кључне речи: Ужички крај, митолошко-демонолошка предања, културноисторијска предања, топонимска предања, пословице и изреке, прозне парафразе народних песама о Марку Краљевићу, усмена историја

1. Радослав Познановић о пословицама, изрекама и топонимима Ужичког краја

Р. П.: Е, овако, прво да, да испричамо како је Ужице веома богато изрекама. Можда богатије од многих других крајева. Ево, ја ћу неке да поменем. Каже: *Благо оном ко рано полуди, сав му живот у весељу прође*. Има и друга једна слична тој: *Тешко будали док не побудали, а кад побудали, благо њему*. Има о пијанцима доста тих изрека, о пијанцима, о напијању: *Празна тиква плива*. А има још једна слична томе. Каже: *Глава бундева*. Има, има једна интересантна, врло занимљива узречица, па кажу за некога, каже: *Шупаљ ко котарица*. Опет, у неком разго-

вору, неко ће вако упасти, па каже: *Ма пусти море, свак је луд на свој начин*. Има једна, опет говори о наравима људским, па каже: *Празан лонац се не покрива*. У селу сам чуо једну занимљиву, каже: *Бог никад не намиче будалама* – не намиче будалама – значи има их довољно, не треба да их сакупља много. А има овако о раду и нераду, има лепих изрека. Кажу за некога: *Вредан ко мрав*. Па за другог веле: *Вредан ко пчела*. Па онда кажу: *Вредан ко кртица*. Па кажу: *Вредан ко чигра*. Па, онда, ал' за онога ко опет не може да ради кажу: *Ма шта се, отего се, не радиш за ексер*. Врло је интересантно за женско дете се рећи кад није радно: *Лијен, лена си ко крава*. Кад причају сељаци о, о нечему па неко нешто слаже, а стар је, онда му кажу: *Ђути, бога ти, зар те није срамота бијеле браде*. А и ово је интересантно, каже: *Нико неће рећи мајка ми је курва*. Значи, свак свој род чува на неки начин иако зна шта је и како је, али... *Ко слуша туђа уста, његова су пушта*. Имам о људским наравима и празној брбљивости, на пример, пуно тих изрека: *Док ветар не дуне, он не зна одакле је шупаљ*. Кажу за некога: *Лупа ко Максим по дивизији*. Опет за некога ће рећи: *Навалио ко коза на дрво, на криво дрво*. Ко коза на криво дрво. Овде сам чуо кад оће детету да кажу како је размажено, не одмиче од родитеља, каже: *Родила мајка мердевине*. Или рецимо за мало дете, женско дете: *Имала мајка шепртљу*. Опет, сељацима вако кад се, кад нису много вешти у нечему, веле: *Њему је свако дрво буква*. Или, опет, негде је то и забележено у књигама: *Кажу нешто крупно*. – *Буква!* То му је крупно. Или: – *Бадањ*. И то му је крупно. Или... и тако даље. Рецимо постоје пргави људи, брзе, преке нарави и онда за њега кажу: *Пргав ко коза*. Или: *Скаче ко јарац*. Или за онога супротне нарави кажу: *Хладан ко тепсија*. Или код нас је то овако мало распрострањено, али чуо сам и у другим крајевима то, каже: *Стидан ко ерска млада*. Значи: ерска млада се стиди, па, стиде се и друге младе, али ето, ерска се највише некако стиди. Кад је неко љут онда кажу: *Љут ко сичан*. Сичан је онај мишомор, што се даје. То је сичан. Отров за мише. Или кажу: *Љут ко зоља*. Или кажу: *Љут ко осица* и тако даље. Или кажу: *Љут ко стршљен*. Лепе су и те изреке о старости и односу младих према старима и обрнуто. Каже... Има то у једном филму, сећам, сећам се то је фино неко искористио па ставио у уста ономе глумцу из Македоније, овај, и он каже: *Млад сам, бре, ко роса*. А он је у ствари стар. Да би казо која је то роса каже: *Млад сам ко роса у подне*. То онај у, у филму *Кадинача*, онај македонски каже оном малом пекару: *Ја сам млад ко роса*. То значи, прошло његово време. За опет некога ко је добро стар каже: *Памти Маџарску буну*. Толико је стар. Ау, фина једна изрека коју сам слушао још као дете и никад ми није било јасно, дуго ми није било јасно шта она значи. Каже: *Рите моје, што ме срамотите? Ја у колу, а ви око кола*. Значи, рите висе око њега на све стране,

а он игра у колу. Е, ова је лепа. Каже: *Пашче се од пашчета учи лајати. Матор курјак, псима спрдачина*. Ево овако, да кажемо мало о лоповима има овај лепих изрека и узречица. Каже, за некога ко овако често хоће да украде: *Из цркве би украо*. Али лепа је једна коју сам чуо горе у ариљским селима. Каже: *Ако крадеш, заврзи па одједном*. Значи, накупи доста, немој сваки час помало красти, него накупи одједном. Има то своје значење, знаш. Опет, исто слично ономе, овај, ономе ко би из цркве би украо, каже: *Украо би с крста*. Горе у Санџаку сам чуо изреку: *Да Бог да ти чаршија не вјеровала*. Значи, немао никако поверења. Ево, да видимо. Кад се неко нећка и затеже, нешто треба да уради, а неће да уради, онда му, онда му кажу: *Да нећеш лимун?* А опет, кад неко нешто уради па брзо онако како било уради, онда кажу: *Па то ти је брзо али кусо*. Е опет, кад неко нешто узме што му не приличи, онда кажу: *Уу, приличи ти то ко магарцу кашика. Кус пјевац, пиле довијека*. Каже: *Да нема носа, пасао би траву*. И тако даље, то су те изреке. Ја могу да испричам понешто и о тим неким старим легендама које се односе на ужички крај.

Б. Ј.: Да, то је врло занимљиво.

Сл. 1. Радослав Познановић

Р. П.: (...) У близини Ужица је један предео који се тамо граничи до Босне. Тамо су села Кремна, Мокра Гора, а између Кремана и Мокре Горе је чувена планина Шарган. Е, о том Шаргану и о Кремнима има доста прича које су врло живе у народу. Уосталом, тамо је и постојбина тих у народу већ чувених пророка Тарабића. У Карану, а не у Карану него у Кремнима има једна прича у коју многи тврдо верују и кажу да се ту били негде, не зна се где, летњи двори Немањића. А опет, јадан

стари гуслар из Кремана, умро је давно, испевао ми је песму, ја имам ту песму забележену, о деци бана из Кремана. Забога, у Кремнима је био бан. Значи, тамо је била нека банска, бановина је нека била. И тај бан имао децу. Заробили их Турци, одвели у Цариград. Деца дуго живела у Цариграду и кад су већ одрасла вратила се у Кремна и у том моменту чују негде свирку. Питају: – Шта је то? Каже да је то моба код старога бана. И они прилазе тамо. Отац их не познаје. Они се представљају и једва некако дођу до до заједничког закључка да су, да су то деца и њихови родитељи. Песма та, *Деца бана од Кремана* снимљена је и на једну грамофонску плочу и има људи који и данас радо хоће да чују ту песму.

Опет, с друге стране има, Шаргана тамо према Мокрој Гори има на два, три имају на два, три места неке пећине. Једна... Једну од њих зову Хајдучка пећина. И тамо стално стари људи, разуме се, причају ту је некад, ту се некад скривао хајдук Костреш Харамбаша. Тај Костреш Харамбаша, питање и да ли је и постојао уопште. Крупно је питање историјски да ли је Костреш Харамбаша уопште постојао. Пуно њих који су о томе писали изражавају такву сумњу. Али о Костреш Харамбаши има пуно прича, као пресретне Турке, помлати их, одроби робље и тако даље и онда се врати са својом дружином и сакрије се поново у ту пећину испод Шаргана. И данас та пећина постоји. Ја сам ишо, гледо, она је заиста вако мало интересантна, али мало је вероватно да се ту могла сакри... скривати читава једна хајдучка дружина каква је по оној причи била Кострешева дружина.

Е, у Мокрој Гори онај централни део села и сад се зове Марково поље. А усред тог поља има гробље, а мало даље од гробља, на једном месту има један камен, и мештани овако причају: Марково поље се зове по Марку Краљевићу. Да ли је Марко Краљевић кад стигао ту до Мокре Горе, то је крупно питање, а онај камен, каже, служио је да Марко са тог камена узјаше свог Шарца. И једно и друго се чувају врло, врло пажљиво се чувају. Занимљиво, ту је Марково поље, а нешто ниже низ реку, низ реку, низ речицу које тече, Камишна се зове, предео се зове, е сад, Бијело поље. Дакле, Марково поље је испод самог Шаргана, а испод Марковог поља, нешто ниже низ, у котлини реке је Бијело поље. Данас се то сасвим друкчије зове – Котроман.

Е па не знам још шта би могло да буде. Врло је занимљива планина Јелова гора, то је најближа планина Ужицу, 12 километара свега. Прво, Јелова гора носи назив ваљда по јеловој шуми, а јелове шуме у време једно, једно које ја памтим уопште није било. Јелова гора је букова шума. Међутим, постоји прича и то врло упорно се преноси горе у тим крајевима, како је то некад заиста била велика јелова гора, јелова шума па су неки хајдуци пресрели Турке харачлије, побили их и онда

су Турци се вратили, дошли други Турци и као освету запалили ту, ту јелову шуму. Она, дабоме, јеловина, чамова гора брзо гори и лако се упали. И кажу да је то било негде пре 200–250 година па мештани мени (...): – Ево, погледај, вели, ниједна ова буква не може бити старија од 150 година. Значи, он мисли да је то тако али је заиста интересантно, ја сам на неком, неком потоку доле у Јеловој гори имао прилике да сељацима са сељацима разгледам, постоје дугачке, заиста дугачке чамове греде преко реке с једне на другу обалу, преко реке. Пре, пре целу реку преградили и оне су чамове, оне су јелове. Значи, било је ипак ту јелове шуме и верова... доста је вероватно та, та прича о паљевини јелове горе. Е, сад, горе имају разна места. Рецимо, горе има место које се зове Паљевине. То помало асоцира на, на, на турску освету, на паљење. Међутим, ту има једно место, оно најближе одавде кад се иде за Јелову гору, има шумарска кућа па изнад ње леп, фини раван брег и он се зове Збориште, али у сред тог Зборишта један ужи терен зове се Логор. Збориште је стари назив. Збориште је место где се људи скупљају комотно, ради весела и тако даље, а Логор, Логор и данас дањи се исто зове Логор, у ствари је успомена на логор српске војске који је ту био 1914. и 1915. године. То село зна, то се, то се већ памти, то није легенда. Дакле, војска је ту заиста логоровала, логоровала и место се зове и данас Логор. Шири, шири један простор назива се Збориште. Испод тога је Јованова вода. Ја мислим да у ужичком крају, у овој ближој околини нема места са толико култних, тих особина колико та Јованова вода. То једна дивна, фантастично лепа вода, избија из једног брда испод букових стабала. Сви у околини верују да је лековита. Долазе ту двапут годишње на Ивандан, 7. јула и на Секованије, 11. септембра. Ту се крај тих, крај те чесме одржавају старински сабори, вашари. Али, на чесму рано, рано ујутру, одма, често и пре изгре... изгревања сунца долазе они који сматрају да, да су им очи попустиле, да не виде добро и умивају очи и верују тврдо да ће им то излечити вид. Е сад, мало ниже од те, од те чесме, од тог једног простора око чесме који је сад пропланак, то није шума, то је мало да ли природном, да ли народном вољом уређено као један простор на коме ће се играти, веселити тако даље, мало ниже од тога има једно култно место које се зове Шупља стијена. Долазили су многи људи да то обилазе и неки стручњаци из Београда с којима сам био горе, кажу: – Погледај! То је, то удубљење у камену становнику је морала радити људска рука. И онда су почели да тумаче – на том месту се нешто млело, или се можда нешто глачало или се можда на том месту добијала ватра, окретањем дрвета у оној стени. Е, сад, изнад тог, изнад тог шупљог камења или шупље стене су велике, огромне букве и са њих мало-мало па капље роса. Увек у овој рупи у камену има воде. И сељаци мисле да та вода из-

вире из камена. И долазе и опет замачу прсте у воду и трљају, трљају очи, они верују да ће тако се излечити, да је та вода, да та вода је лековита. А, опет, мало, мало ниже од тога речица Таталија, која у ствари протиче тим простором, око, око чесме Јованове воде. На једном месту као је једанпут скренула јазом удесно од свог тока. И сад мештани кажу: – Ево да видиш, то су, кажу, преведене воде. Онда сам слуша даље причу. Као, наводно... Ја! Постоје на том месту преведене воде па онда постоје мало ниже исто тако један јаз, приметно видљив јаз да се та река преводила из планине преко брега једног у, у котлину села Гостинице и наводно су, са том водом која је јака, доста је јака, читава, повелика река, и наводно су они ту наводњавали своје ливаде, њиве и тако даље и појачавали воду за своје воденице. Па сад иде даље прича. Неки стари Проко Лазић, био је врло матор онда кад је то мени причо. Каже: – Знаш, овуда ти је некад била граница између Аустријске царевине и Турске царевине. То је могло бити отприлике око негде око 1680-их година, они аустријско-турски ратови, могло је бити, а да ли је не знам сигурно, овај. И изгледа да је граница стварно ишла Црнокомом и избијала ту негде на том месту, Јеловом гором до, до једног виса на на Јеловој гори. И сад, извор је у Аустријској царевини, а вода и кроз Аустријску царевину треба да тече, да слије доле у Скрапеж, низ Скрапежа даље тече јели. Али они су у ствари као, тако прича овај Проко Лазић, овај, они оће ту воду једним природним путем да преведу из Аустријске царевине у Турску царевину. И настала, настало гложење, каже, чак, чак су долазили судије међународни да то расправе. Е, сад, колко је то тачно, то је крупно питање. Оћемо ли још?

Б. Ј.: Може!

Р. П.: А?

Б. Ј.: Може, лепо је.

Р. П.: Е, да видимо. Па сва наша села имају мало необичне називе и они нешто вероватно значе. Нарочито су занимљива ова горе села на Златибору, рецимо Сирогојно, у коме је данас најчувенији музеј под ведрим небом или Старо село како горе пише кад се дође. Откуд назив Сирогојно? Постоје две-три приче које су различито убедљиве. Једни мисле да је назив Сирогојна дошо по, дошао по неким крушкама сирењацима, па сирењаци и Сирогојно. Мало вероватно, мало вероватна комбинација. Други мисле, а то је вероватнија претпоставка, да је Сирогојно од сира и сирења. Тамо где се сир узгаја, где се спреми да дозрева, да се гоји, дакле, тамо, а то је тамо врло могуће пошто су то велики пашњаци. То је чувени сточарски крај. Е сад, крај Сирогојна је Дренова, већ је јасно шта је дренова, има доста дреновог дрвета. И данас дањи, ко оће да нађе лепо дреново дрво за, ако му за нешто треба, а мени је то требало некад јер сам правио инструменте, онда треба

отићи у Дренову, тамо има заиста доста дренове, дреновине. Али центар села кроз који тече река једна зове, зове се Катушница. Ја сам горе службовао у том крају, знам за ту Катушницу и добио сам једно заиста уверљиво, овај објашњење. Око Катушнице су били сточари и имали катуне, па онда природно Катушница, катуни и Катушница. А од Катушнице мало, мало улево низ, низ низ реку има једно брдовито једно село зове се Жељне. Ја сам сад помислио: мора бити лепо па га желе. Напротив, они живећи у том месту, желели било како место и звали га Жељне.

2. Стојан Јанковић Цоле о разним привиђењима (пласт сена, пас, дрекавац, жена на реци, ђаволи у воденици, вампири, Сава Савановић)

Б. Ј.: А ко је то теби причао?

С. Ј.: Причали старији људи.

Б. Ј.: Старији људи?

С. Ј.: Старији људи ми причали, то је било охохо, они би сад требало да имају по сто година, на пример, они, ти људи, и овај, један ми је причао како је ишао преко неког потока, прелазио.

Б. Ј.: Добро.

С. Ј.: Прелазио и ту се, каже, стално привиђало. Некад, каже, као песак неки, идеш ти, оно као песак да неко баца изнад тебе, оно по шуми, оно шушти и једном му, каже, овај, појавио се као пласт сена испред њега на путу, а он носио нож увек, био некад хајдук, ј... га и тако, и носио увек нож са собом, и каже, да прође – не мож да прође. Он узме онај нож па забоду у онај пласт сена. И кад је, каже, забо у онај пласт сена нож, оно га, претури га оно, обори га. И овај, и каже, гњавило га по земљи, гњавило, гњавило. Једва, једва се ишчупо и кад је негде залајало куче, оно га пустило. И он је...

Б. Ј.: А шта је то било? Нешто?

С. Ј.: Као пласт сена. Није знао шта је. Тако му у ноћи. Није имо светла, није имо ништа. А има... А један је исто, овај, ишли да просе неку девојку. То је била Даница, ова овде што је била. Иван и... Иван и мој брат Милан ишли. И овај, тамо негде иза Косјерића. Нису ни имали ни светла, ништа, ноћу ту ишло преко, право преко ливада, преко шума. И каже, само од једнога гробља појави се нешто као, као, као куче. Само, каже, ништа не лаје, ништа, само лети им под ноге. И они, они одвале, одвале неку крстачу, нису имали ништа друго него крстачу из гробља (смех), и каже махали овако и то их пратило скоро километар, а ноћ била. И овај, е сад, да л', да л' је певац негде запево или је залајало куче опет неко, каже, оно је само нестало. Ето ти. То је тако.

А причало се и о тим неким дрекавцима да се чује ноћу. Пролази, дречи. И имало је разни. Е онда, ишли су неки рабаџије, исто са воловима ишли, ноћу и само стану волови у ноћ на путу и неће да крену напред. И овај, као нешто се створи да им не да да прођу напред. И овај, сад не знам шта су носили ти људи те да, да би се то склонило, не заборавио сам шта су причали. А исто су виђали, то су била... некад прале се кошуље на реци.

Сл. 2. Стојан Јанковић Цоле

Б. Ј.: Настави.

С. Ј.: Е, причали су исто, овај, то што су прали кошуље на овај, реци. И нађе се једна плоча, овако од колена велика, и на њојзи ту гњече, оно, кошуље оне, шта ти ја знам. И овај, тако ти туда кад пролазе ноћу наилазе, није један да наилази, наилази двоје, троје на пример, ноћу. И један, на пример од њих види, види жену пере кошуљу и лепо пере, лепо, а ови не виде. И ова двојица не виде ако су тројица, знаш.

Б. Ј.: Само једно.

С. Ј.: И овај, то, то су виђали, тако су причали, знаш. Е, сад, овај, а причали су исто у воденици. Ови који, воденичари, који су стално мтели, ту су били и дан и ноћ у воденици. И овај, каже, само одједном устави се, устави се оно коло, не окреће, не меље, стане и камен, све. И каже, узму пепела нако из, увек ложили ватру у фуруници некој и тако, узму и баце доле кроз даске где вода она иде на оно коло и где окреће, каже, баџи пепела и оно одма крене. Оно врућо га вероватно, каже, ти ђаволи, ђаволи дођу па уставе, уставе оно коло да се не окреће и, овај, тако се људи сналазили. Е сад, да л' је то било истина, да л' није, ал' многи су тако причали да су виђали. И овај, е сад не знам.

Б. Ј.: А је л' било овуда неких дрекаваца код вас?

С. Ј.: Овде? Ја нисам, ево ти ја ти кажем, ишо сам ноћу колко пута и свугде не знам куд нисам, нисам ништа привидио, ништа, ни чуо некаквог дрекавца. Али у старије доба вероватно да је. Сад кажу да

је то било док није, пре народ се није вакцинисао никад, раније, није било вакцине ништа и, овај, као, док је, кад је почела вакцина нестало тих привида и тих вампира. Каже, кад вампиру пробуши, испусти онај ваздух и нема моћи, нема да се креће. Значи, човек кад је бушен, значи, бушен је, стављана му вакцина, пробушена му кожа и кад умре не може да се повампери више и нема тих вампира, знаш. А раније, раније није било вакцина, ништа, инекција ништа, то лечили се народним лековима, није ишло лекару. И тако ти је то. Овај, сад нико не привиђа више нигде, не виђа нигде нико вампира.

Б. Ј.: Нема више.

С. Ј.: Ето, тако ти је то било. Једино што су причали оно, неки Сава Савановић што је био, каже, вампир и ишо, овај, ноћу по кућама и давио, као давио народ. И то су, овај, нису могли да му нађу гроб, није се знало ни где му је гроб. И кад су пронашли, морали су да, сад ко им је то реко, како то иде, овај, морали у дан, не знам у које доба дана да га, јер је он ту вратио се, знаш, а ноћу лута, туј није празно. И каже, овај, и нашли га ту и онде зашили неки глогов колац, тако га заоштрили да је оштар ко, ко ексер и, овај, прободу га тим глоговим коцом. Каже, он је само се издуво, она као мешина био нека и више није, ал' то се прича да је звао се Сава Савановић и ишо давио народ, плашио. Многи су се и разболели од тих вампира и престрави се, знаш, тргне, престрави се, ко је плашљив много и разболи се и умре.

Б. Ј.: Је л' полуди?

С. Ј.: Доста њих умрло од тога.

Б. Ј.: Од уједа вампира?

С. Ј.: Не, кад види, кад привид, вако, знаш привиди нешто у ноћ. Тргне се, уплаши се.

3. Милијан Петровић о Марку Краљевићу, вампирима, вештицама, разним приказима

О Марку Краљевићу

М. П.: Путовали Марко Краљевић и Милош Обилић. И онда, јахали на коњу, на коњима. И онда, Марку се приспавало. И он каже Милошу Обилићу: – Певај ми, да лепше спавам. А он каже да му је вила рекла кад иде кроз ту планину да не пева јер пева лепше него вила и устрелиће га ако буде певао, и каже: – Не смем певати, устрелиће ме. Он каже: – Не бој се ти. Ја ћу те одбранити. И Марко заспи. Он пево, Марко заспи. И вила чула и устрели га. Али, Марко се пробуди, Милош пао, на земљи. И он онда, овај, притегне колан Шарцу и каже Шарцу да стигне вилу,

да је ухвати, да му излечи Милоша. Ако је не ухвати, не може му ништа. И Шарац појури вилу, вила бежала, он је стигне и ухвати је. И каже вили да му Милоша излечи, освети, излечи или ће је убити ако то не уради. И вила њега, овај, излечи, он пробуди се и вила отишла. Онда, а они отишли даље, путовали. И ту се то завршава. А има још о вили. Кад је Марко Краљевић, овај, водио борбу онда са Турцима, био неки Муса Кесеџија. А они су онда по снази били, знаш, нису имали неко оружје јако да, него само – ко јачи, тај победи. И почну они да воде борбу између себе и Муса Кесеџија обори Марка и притисне га и оће да га убије. А он каже онда, каже: – Где си, вило, нигде те не било? Рекла си ми кад ми буде тешко да ћеш ми помоћи. И како је лежао вако на земљи, он гледо горе у небо, а Муса Кесеџија мислио да он види вилу, па погледа горе да види он где је вила и подигне се са Марка. Ослони се, овако, подигне се. Марко ти онда нож узме и стомак му распори и убије Мусу Кесеџију, али Муса Кесеџија био крупан, јак, једва се испод њега извуко. Није могао да се извуче колко је био. Он је пао и притиско га и једва се извукао испод њега и ту се то завршава.

Вампир

Сл. 3. Милијан Петровић

М. П.: Е, кажу да су постојали вампири, некад. Данас вампира нема. Вампир, вампир, он изађе из гроба, али не излази тело, само кожа надувана, само кожа надувана и иде, а тело остаје. Е зато, зато кажу кад ударе глогов колац у гроб и прободу човека не може да се повампири. Значи, кожа која није нигде убудена, човек где нигде није убуден у кожу,

тај може да се повампири. А ако је игде убоден, ако је игде пробушен, трном нек је мало пробушена, не мож' да се повампири. Зато више вампира и нема што сад се вакцинишу људи, примају инекције. Значи, прободете и нема ту не може. А то је некад док то није рађено, то је могло. А сад више нема и зато више вампира нема. Не постоје више вампири, јер нема детета да се не вакцинише ил' не прима инекцију. Као мало прима инекцију и пробуши кожу и готово. Вампира нема више и то ти је.

Вештица – лептирица

М. П.: Каже, овај, занимали се момак и девојка. И отац каже своме сину: – Сине, немој са њом. Остави. Немој са њом да се занимаш! – Што? – Она, каже, све зна кад ће неко да умре. Шта ће да буде. Све зна. И каже: – Она је, она је вештица. Она зна све. Вештица је. А он онда, каже, исприча то девојци и пита је: – Откуд ти знаш? Она, каже, иде увече у 12 сати под неки дуд, велики и ту долазе две вештице и разговарају и она све слуша. И оне кажу шта ће да буде. И онда он каже: – Ајде, оћу да идем и ја са тобом да чујем и ја. Каже: Ајде. И пође и онда легну под онај дуд и у 12 сати вештице дођу и почну да причају, али, каже, причају крештаво некако, неки крештави глас имају, немају. А једна комшинка његова. И, каже, али није њен глас, каже, некако крештав, и каже, почеше да разговарају и она једна каже: – Ноћас ће наићи, рече који човек, не знам тачно по имену, наиће и свратиће на једну чесму да пије воде и каже, ја ћу да га устрелим. Каже: Испићу му крв. Устрелићу га и испићу му крв. А она друга каже: – Ја идем вечерас да устрелим дете једно и да му испијем крв. А оно дете брат овога што слуша, младића. А овај младић ће да врисне, а ова: – Ћути, ћути док оду они па после ћемо. И они одоше, разговараше и одоше. Он дотрчи кући, брзо дотрчи кући, пробуди оца и мајку. Они устану, онда биле оне лампе, знаш, упале лампе оне. Кад, каже, баба каже деди: – Иди одсеци глогов колац и одсеци један трн глогов, донеси. И он оде, то донесе. И само што су мало сели само, каже, лептирица удари стакло у прозор. Луп, луп па је нема. Луп, луп. Трећи пут лупну и приону за стакло. А баба каже деди: – Иди, иди је уби! Иди је уби! Прободи је тим трном и уби је. Он оде, прободете трном и убије је и онда оставе је после у неку флашу али мртву, него остави је да не могне побећи. Каже: Сутрадан ја усто, али касно, огријало сунце, каже, ја био до поноћи, није спавао, ја усто, каже, кад тамо, каже, у комшилуку кука народ. Шта је? Каже умрла она баба, она вештица. Они је убили и умрла. И тако се завршава та. Е, сад колко је то тачно ја не знам. То је прича, бајка, што кажу. Да ли има ту истине ил' нема ја не знам. То нисам виђао никад, вештицу, а чуо сам да има.

Покојни отац причао да има вештица и да је виђао како иде. Сија вештица кад иде, каже, сија као свитац само што је већа, јача и сија и виђао је кад иде. Сад да ли је то ја не знам, ја нисам.

Б. Ј.: И они волови кад су стали.

М. П.: Еј, да, тако је једном ишо, ишо с воловима. Радио онда, оду, раде. Кад се враћо увече кући, по ноћи се враћо, ноћ. И он ишо и, каже, затурио оно волови иду сами, он спава на колима. Волови иду. Кад каже: Осетим стадоше волови. Он се пробуди. Кад, каже: Вештица од мене оде. Сија и оде, каже, низбрдо низ неку њиву. Ја викнух, волови волови кренуше и одоше. Е сад, да ли је то. Он је верово у то и виђо и у то се уверио. И после ми је причо, причо је после, он је живео у једној кући старој и каже: Ја све знам кад ће неко да умре. – Како знаш? – Каже: Дође ми дрекало под прозор ноћу. И кад год дође дрекало, оће неко да умре. Сад шта је то дрекало и шта је ја не знам. Ето тако.

Пас

М. П.: Једну њиву далеко од куће, али далеко била. И сијали кукуруз. И сад јазавци долазе, једу и кукуруз. Он оде и чека и брани од јазаваца. Ложи ватру, јазавци неће кад је ватра, неће да дође. И он сад чеко до поноћи и крене кући, не мож' више и каже: Ја идем и поред неког гробља пролазим – гробље нако није баш поред пута, ал' има једно педесет метара до сто метара од пута. И изиђе пашче из гробља и иде за мном. Ја станем – пашче стане. Ја се повратим – оно се врати. Ја кренем – оно крене за мном. И непрекидно иде за мном. И кад дошо близу куће, на једно можда петсто метара, ми смо имали кучад увек, он звизне, вабне оно куче, они залају, потрче, он се окрене, онога нема, оно отишло. Па шта му је то, ја не знам. Ал' тако је то. Каже да му је тако било. Док ја, на пример, нисам привиђао, мене ништа није пратило, никад. Ја не знам.

Човек у белом

М. П.: Е, моја покојна мајка. Она је, овај, кад је била девојка ишла је код једне комшинке те ноћевала зато што јој је отац и два брата отишли у рат, Први светски рат, то је опет за време Првог светског рата. Она остала сама. Мајка, мајка јој била умрла. И она ишла са њом ноћевала и после, касније, њен брат се ожени са њом, са том. Па, била им мираздуша. Можда мало, мало је ту и због тога и, знаш како је. И каже, био јој брат нешто болестан и она ишла помагала тој снаји, увече са њом спа-

вала и мислим, и помагала око брата и каже, једне ноћи он умрије. Око поноћи умрије. И каже: Ја отворим прозор, упрла се да зовнем мајку, и каже, зинула и увукла ваздух и да зовнем, кад каже испод куће стоји човек у белом. Под прозором доле. Испред врата од подрума, а прозор горе. И каже: Ја се вратим и кажем оној снаји, она снаја и она погледа и каже, јесте, стоји човек. И ми, каже, после око њега, око њега, онде, не гледасмо више и он, каже, освети се, оживи. И каже: Замало ме не одведоше. Замало ме не одведоше. – Ко? – Каже: Дошли неки људи да ме воде и замало ме не одведоше. И сад, шта је ту. Могу... све је могуће. На пример, видиш ти, човек кад умре нешто му се приказује. Све могуће.

4. Милена Јовановић о хајдуцима и Проклетој Јерини

Прича из живота

М. Ј.: Испричаћу једну причу која је јако тужна. Када сам ја била мала, ја сам волела да знам где је моја бака, татина мајка. Тада је долазила наша тетка и увече остајала у ноћ до касно па нам је причала. Бака је била рођена околина ужичке, ужичког града, ту надомак града, из добре породице на Забучју. Кад је се удала за мога оца, тада се за време Турака, за време ових хајдука, то је било некако незгодно време, дођу у пролеће, сакрију се у шуме, имали су своје јатаке који су их штитили, чували, хранили, а они су ноћу ишли и отимали од људи паре које, отприлике знали ко има. Онда су тако добро мој тата и чича радили са неким, са неким говедима и јагњадима и од тога добијали новац. Тако су тата мој скупили и бака нешто новца, а бака је била отишла у затвор, деда био у затвору, нешто су га осудили што је ишао у рат па се вратио, али га краљица била осудила да се врати, није он сам побегао. И када је бака била да однесе њему мало пара, мало цигарета, деда је доле у затвору одлежао неколико дана, она је се вратила кући поред свог родног места где је живела кад је била девојка, туда је се вратила, а њена је мајка њу заустављала да ноћи. Она каже: – Не могу, морам да идем, остала су ми деца сама. Киша пада. Имала је већ тада петоро деце, то је било 1916. године. Ондак је бака дошла сва мокра у село. Далеко је много Крива Река. И када је дошла, она је само мало скинула оне одеће мокре и завукла се између дечице да спава. Испред тога, нисам рекла једну лепу и важну реченицу, кад је била девојка у свом месту. Тада је време било које не бих знала, када је краљ се ваљда повлачио и онда је поред њих наилазио, а било је хладно време, па је она изнела њему вунене чарапе да се он мало пригреје, да обује у оне

војничке ципеле које су доста хладне и мислим, за оно време било је то њему фино кад обуче нешто топло на ноге. Он се лепо тада захвалио и узео је адресу од ње, како се зове и презива. Након годину дана, да ли је прошло тако, како сам чула по причи, он је послао њој један златник који је величине јајета, у облику јајета и златан ланац који је држао тај златник, као медаљон. На, у тај медаљон је био уграђен... уграђена слика његове мајке. Ја мислим да је се звала Наталија, колко сам кроз причу од тетке чула. И она је носила тај ланац и кад је била овако мало у годинама, мало, мислим, она је већ планирала коме ће тај златник да да и рекла је да ће тај златник дати својој најстаријој снаји, а то је моја мајка била. Е тада, то време кад су Турци... ти хајдуци у ноћ све одлазили, отимали новац, једну ноћ кад је она дошла мокра и дошла код дечице да спава, те вечери, они су залупали на врата. Једна ћерка је девојка била од шеснаест година. Она је уморна и чула је да лупка, па је мислила јадна да одбрани та врата, дрвена врата која су била. Она је мало прислонила своја плућа уз врата да би се она, као да то не може нико да уђе и мислила је да ће да оду. Међутим, они су пуцали пушком кроз та врата дрвена, метак је пролетео кроз њена плућа, закачио ваљда, поред срца прошао метак и закачио је плућну марамицу. Утом је бака јадна скочила да види шта се десило и отвори врата. А тај један хајдук који је знао како се она зове, они су познати, то су мештани, нису то неки од даљине неке, него ту. Каже: – Што ниси отворила врата него, каже, убисмо девојку? Ту је почела девојка да крвари. Онај један је рекао: – Дај једну хладну крпу, да ставимо, да оставимо крв. И тада су тој девојки ставили крпу, па су, не знам само сутрадан да ли су, у ноћ нису могли, вероватно, одвели су девојку у болницу. Доктор је излечио и рекао ја да може да живи, ал' не сме ништа теретно радити, да не би се после. Даље се, иза тога, кад је бака полазила из града, из, у међувремену су пустили деду из затвора. Деда је наишао поред истог њеног родног места, и ту мало свратио код њених родитеља. Они су и њега устављали да ноћи. А он није ноћио него је свратио у неку кафаницу са неким друштвом, а то му било је успут. Ујутру, кад је дошао он је нашо по кући ништавило, такорећи: жена мртва, деца плачу. Деца, нису то нека велика деца. Неко пет, шест година, неко седам, неко десет. Тата мој био осамнаест година. Е, он је био негде, ваљда, да ли отишао негде за нешто да поради, па је тако дуго остао, те није био ту ни дошао те ноћи тата. Кад је дошао и он је јадан на јаде велике наишао и како су се сви тужни тако мали остали, они су после, морао је деда да се ожени с неком дугом женом да би њих припомогла да се они одгаје и тако. Та је друга жена исто добра бака била. Довела је свога сина и своју ћерку. Онда је имала ту, која је тетка Гина била, ја сам на њу личила највише и тако ме увек зову тетка Гина, јер сам била, она је била

онако мало и зла. Касније, кад је тетка прала неки веш, то се ишло далеко на реку и друге жене су долазиле. И она је тада кад су ти хајдуци полазили, они су покупили што је имало. Она је имала неких марама, тако су жене имале те лепе мараме, па је она имала то повише стајало, па кад неко полази негде по некоме и неку поклони и тако. Кад је она познала на тој једној девојки мараму и скочи за главу и каже: – Шта си узела ти моје мајке мараму? Ја сам је купила, каже, и ишибала је, добро је ишлапетала. Тапа, тапа, каже, шибала је да је било је довољно. Она рекла: – Па нисам ти ја крива. Тако ти је касније мој тата отишо у војску. У војсци се нашао са неким другом. Заједно су служили. И једног дана је друг рекао, он је био неки, као неки старешина, не знам, он је рекао њему: – Друже капетане, ми смо сада пријатељи, јер је тата тако био у војсци. Каже, како? Каже, твоја се сестра удала за мог брата. Мени су јавили јуче да је се удала твоја сестра за мог брата.

Сл. 4. Милена Јовановић

Како је Ђетиња добила име

М. Ј.: Кад су градили Стари град у Ужицу, то је била као нека старешина Проклета Јерина, која је имала своје те раднике, звали се ваљда слуге, шта знам. И они су онај Стари град зидали, а жене које су биле и труднице и све живе покупила да носе камен, све одоздо од реке на рукама, на врх оног брда горе што има на Старом граду. Они су то зидали све ручно. А у Бајиној Башти имала пекара која је, пекли су тамо хлеб, лепиње и тако, није имало пре, ближе. Они су, она поређа те људе, све

су људи један до другог на метар растојању и из руке у руку у Ужице доносили врућу лепињу за доручак. Колико је она била зла, кад су се те жене, морала је нека и да се породи, она није дала да се та деца гаје него то се бацало у реку, у Ђетињу, да се потопа деца, да се не би жене око деце имале посла него да морају да раде код ње, да не гаје децу. Ја даље не бих знала о Проклетој Јерини много приче. По томе како сам ја чула, ја толико знам. А о осталом, не бих ништа могла да кажем.

Б. Ј.: А је л' се зато река зове Ђетиња?

М. Ј.: Зато се зове река Ђетиња.

Б. Ј.: Због те деце?

М. Ј.: Због те деце.

Напомене о казивачима и контексту истраживања

Радослав Познановић (Гостиница, 1924 – Ужице, 2014) дипломирао је на Филозофском факултету у Београду, одбравивши докторску дисертацију *Традиционално усмено народно стваралаштво Ужичког краја* (објављена 1988). Познановић је радио је као учитељ у више школа у Ужичком крају, те као професор у Средњој техничкој школи, Учитељској школи и на Педагошкој академији у Ужицу. Био је просветни референт, срески школски инструктор, шеф одсека за просвету среза, а једно време се бавио и новинарством. Дао је леп допринос развоју Историјског архива у Ужицу, на чијем је челу био од 1962. до 1975. године, а затим је радио као саветник у Педагошком заводу у Ужицу. Био је аутор и коаутор великог броја књига које су посвећене традиционалном стваралаштву, етнографији, историји, просвети и култури Ужичког краја.

У теренском разговору Познановић је несебично поделио велики број изрека и предања које је лично сакупио, а његова прича о старим ужичким гробљима, турским кућама и досељеницима из Русије најчешће није забележена услед недостатка меморије на апарату. Овај разговор показује важност интервјуисања искусних сакупљача усменог стваралаштва и познавалаца фолклорне традиције. Грађа, преломљена кроз призму знања коју истраживачи поседују, даје нове увиде у усмено стваралаштво. у исто време, разговори с врским познаваоцима традиције на посебан начин бележе дух времена и настављају континуум усмене традиције, баш њеним преношењем усменим путем.

Стојан Јанковић Цоле рођен је 1942. у Рибашевини. Дуги низ година бави се ловом, израдом ловачких труба и прављењем мелема. Како каже, може врачањем да излечи псе од уједа змије, а ово тајно знање ни-

коме не открива, јер како наводи, „изгубиће ту способност ако некоме исприча“. Разговор је текао спонтано, саговорник је био расположен за причу, није имао трему и није се трудио да на било који начин измени свој свакодневни говор. Све што је испричао чуо је од људи у свом родном селу, па су исприповедани доживљаји искуства тих људи. Док је излагао, био је потпуно предан свету о коме говори, а на крају сегмената није изрицао вредносне судове, већ је указивао на постојање причања (нпр. „Ето ти. То је тако“ или: „То су виђали, тако су причали, знаш“) и оградао се да лично није имао искуства с привидима.

Милијан Петровић – чича Мифа (1926, Ариље), одабран је за саговорника због ранијих разговора о прошлости и традицији. Чича Мифа је разговорљив и дубоко верује у истинитост онога о чему говори. Често се користи мимиком. Причу је најављивао, нпр.: „Е, сад“ или „Е, овај“, а у завршници је истицао да он не зна да ли је то заиста истина. Све што је испричао, осим прозних парафраза песама о Марку Краљевићу, чуо је од оца или мајке. Био је веома расположен током разговора и потпуно се предао свету који је изнова оживео.

Милена Јовановић – баба Мица (1936, Крива Река), била је веома расположена за разговор. Причу коју је казивала у камеру причала је истраживачу и раније у неколико наврата, с тим што је приликом сваког казивања мало улепшавала, мењала ред речи, уносила придеве. Током снимања, међутим, имала је трему, што је допринело повременом збуњивању. Бака воли детаље и посвећује им велику пажњу у овој причи. Ствара врло живе слике и труди се да прати хронолошки след догађаја. У причу о хајдучима на суптилан начин укључују се краљ Александар Обреновића, краљица Наталија и прича о златнику као спони између прошлости и садашњости, чиме се уједно истиче углед бакине породице и саме казивачице. У излагању догађаја трудила се да буде неутрална и објективна. Свесно или несвесно у причу која је завршена много пре њеног рођења, бака Милена је укључила и себе.

Напомена о приређивању и збирци

Транскрипт интервјуа доноси се верно и у целини, с изузетком завршних сегмената снимака Радослава Познановића и Стојана Јанковића, који су прекинути због недостатка меморије на апарату.

Текст је подељен на мање целине којима су додати наслови како би увид у тематику био прегледнији. Редослед целина прати ток приповедања.

Теренска збирка Биљане Јовановић је настала у оквиру израде фолклорног пројекта на предмету Народна књижевност школске 2007–2008. године (предавач проф. др Соња Петровић) на Филолошком факултету Универзитета у Београду, где се чувају и видео записи и транскрипти овог теренског разговора.

Уредништво *Фолклористике* захваљује саговорницима и истраживачу на сагласности да се овај материјал објави.

Oral Tradition and Oral History from Užice Surroundings (West Serbia)

Biljana Jovanović

Summary

The paper displays transcripts of the field-interviews with four interlocutors from Užice and its surroundings, recorded on January 1st and February 9th 2008 by Biljana Jovanović. Radoslav Poznanović (1924, Gostinica – 2014, Užice) communicated a handful of proverbs, adages, cultural-historical and toponymic legends, including those about Kostreš Harambaša, Jelova Gora, Jovanova voda and Sirogojno. Stojan Janković Cole (1942, Ribaševina) reported mythological and daemonological legends on apparitions, imps, vampires and Sava Savanović. Milijan Petrović (1926, Arilje) retold prosaic paraphrase of folk epics *Marko Kraljević i vila* (Marko the Prince and the Fairy) and *Marko Kraljević and Musa Kesedžija* (Marko the Prince and Musa the Highwayman) as well as tales on various visitants (vampire, vampire-witch, dog, man in white). Milena Jovanović (1936, Kriva Reka) narrated recollections of tragic family story concerning haiduk life, as well as the legend of Prokleta Jerina containing the genetic story of the name of river Djetinja.

Keywords: Užice region, mythological legends, daemonological legends, cultural-historical legends, toponymic legends, proverbs, adages, prosaic paraphrase of folk epic, Marko Kraljević, oral history

МА Биљана Јовановић
Е-пошта: biljana.jovanovic.ue@gmail.com

Примљено: 15. 4. 2021.
Прихваћено: 15. 6. 2021.